

ПРАВОВА ПРИРОДА ПЕРЕХОДУ ВІДУМЕРЛОЇ СПАДЩИНИ У ВЛАСНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ

О. КУХАРЄВ

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
навчально-наукового інституту права
та масових комунікацій
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)*

Відповідно до ст. 1277 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття орган місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини зобов'язаний подати до суду заяву про визнання спадщини відумерлою. Заява про визнання спадщини відумерлою подається після спливу одного року з часу відкриття спадщини. Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

Отже, відумерлість спадщини — це певне правове становище майна спадкодавця, у якого не залишилося спадкоємців, або останні відмовилися від прийняття спадщини чи були усунені від права на спадкування як недостойні. Інститут відумерлої спадщини, який характеризується багатовіковою історією, отримав закріплення у законодавстві багатьох сучасних держав. Таке широке хронологічне та територіальне поширення цього інституту зумовлено

його унікальною роллю в системі права. Значення інституту відумерлої спадщини полягає в усуненні безхазяйності об'єктів спадкування, збереження їх у цивільному обороті, що, в свою чергу, сприяє впорядкованості та завершеності відповідних правовідносин. Б. Черпахін свого часу зазначав, що саме в усуненні безхазяйності спадщини та її негативних наслідків, а не у набутті майна державою, полягає головна службова роль інституту переходу відумерлого майна у власність держави [1, 435]. Таким чином, досягається баланс приватних та публічних інтересів.

Питання стосовно правової сутності відумерлого майна у цивілістиці однозначно не вирішене. Так, у наукових працях, законодавстві зарубіжних країн по-різному вирішується питання щодо того, за якою підставою та, відповідно, за яким правом публічне утворення стає власником майна спадкодавця.

Прихильники теорії спадкування розглядають перехід відумерлого майна до нового власника як випадок спадкового правонаступництва, а пуб-

лічне утворення у таких відносинах визначають як спадкоємця. У зв'язку з цим набуття права власності на відумерле майно визначається як похідне. Зокрема, Ю. Заїка зазначає, що територіальна громада отримує спадщину як звичайний спадкоємець [2, 190], Н. Бараннік та О. Сінельник [3, 93], Л. Музика [4, 110, 111] стверджують, що відумерла спадщина переходить у власність територіальної громади внаслідок спадкування за законом.

Б. Черепакін [1, 421], Б. Антімонов та К. Граве [5, 236] розглядали державу у досліджуваних правовідносинах «як спадкоємця за законом особливого роду».

Інші учені заперечують наявність відносин спадкування при переході відумерлої спадщини у власність публічного утворення. Утім, серед них немає єдності стосовно того, на якій підставі набувається право власності на відумерле майно. Зокрема, Д. Мейєр дійшов висновку, що держава отримує відумерлу спадщину як безхазяйне майно [6, 816]. К. Победоносцев стверджував, що відумерле майно (*erbloses Gut, bona vacantia*) або йде на відшкодування боргів померлого, і тим самим становить конкурсну масу, або як безхазяйне переходить до казни за правом окупації. Крім того, він додавав, що перехід відумерлого майна має окремі риси спадкування [7, 262, 263].

С. Фурса та Є. Фурса зазначають, що суб'єкт, до якого переходить відумерла спадщина, набуває її не за правом спадкування, а фактично приймає спадщину лише на зберігання. Наведена теза обґрунтована тим, що у разі вимог спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини, що була визнана відумерлою, такий суб'єкт (територіальна громада) має повернути спадкове майно законним правонаступникам спадкодавця, якщо воно збереглося в

натурі, або виплатити грошову компенсацію (у разі його продажу). Причому вже далі автори стверджують, що ЦК України введено нову концепцію, відповідно до якої спадкове правонаступництво суб'єкта, відповідно до якої переходить спадщина, визнана судом відумерлою, набуває характеру сингулярного (або часткового) [8, 251, 252]. Коментуючи ст. 1277 ЦК України, О. Печений зазначає, що перехід спадщини, визнаної в установленому порядку відумерлою, до територіальної громади не є спадкуванням, а тому правила ЦК України про спадкування до такого переходу не застосовуються. Реалізація права на відумерлу спадщину учений вважає спеціальною підставою виникнення права комунальної власності [9, 253].

Заперечуючи можливість застосування механізму спадкування до досліджуваних відносин, В. Белов зазначає, що: або майно вважається відумерлим (але в такому випадку воно не може бути успадковане, оскільки умовою визнання спадщини відумерлою є відсутність спадкоємців), або воно спадкується державою (однак у цьому разі воно не може вважатися відумерлим, адже наявність спадкоємця (держави) означає наявність звичайної спадкової маси). Крім того, публічно-правові утворення не фігурують у ролі осіб, які визнаються ЦК України спадкоємцями за законом [10, 1046–1047].

І, нарешті, Б. Хаскельберг та В. Ровний доходять висновку, що поняття «спадкування» та «в порядку спадкування» не є тотожними за змістом, тим більше не є синонімами. Тому перехід відумерлої спадщини до публічного утворення не є самим спадкуванням, а лише прирівнюється до спадкового правонаступництва. У цьому смислі доречна паралель з усиновленням, яке, не створюючи споріднення, все ж породжує права та обов'язки, аналогічні

правам та обов'язкам між родичами [11, 36].

Таким чином, у науці цивільного права немає єдності в розумінні того, які саме відносини виникають внаслідок визнання спадщини відумерлою. Відповідно до цього метою статті є визначення правової природи відносин, що виникають у зв'язку з переходом спадкового майна у власність територіальної громади в порядку відумерлості. Визначити правову природу досліджуваного явища означає встановити, на чому заснований перехід спадкового майна до територіальної громади, за яким правом він здійснюється та яка сутність цього права.

Структурне розміщення ст. 1277 у книзі 6 ЦК України не дає однозначної відповіді на питання щодо природи відумерлої спадщини та спершу дозволяє зробити висновок про віднесення таких відносин до спадкових, а публічне утворення — до спадкоємця. Утім, це не відповідає сутності спадкування навіть з формальних підстав. Так, у ст. 1219 ЦК України виокремлені лише два види спадкування — за заповітом та за законом. Не викликає сумніву, що положення зазначеної статті має імперативний характер та не підлягає розширеному тлумаченню. Якщо розглядати перехід відумерлого майна як випадок спадкового правонаступництва, виникає цілком закономірне питання — до якого виду спадкування належить такий перехід? Територіальна громада, у власність якої переходить відумерла спадщина, не визначена у жодній із п'яти черг спадкоємців за законом. Крім того, ст. 1277 ЦК України винесена за межі глави 86 ЦК України «Спадкування за законом».

Для прикладу, російське законодавство прямо визначає перехід відумерлого майна як спадкування. Відповідно до ст. 1151 ЦК РФ відумерле майно переходить у порядку спадкування за

законом у власність Російської Федерації. Крім того, наведена норма вміщена у главі 63 «Спадкування за законом». В Італії за відсутності інших спадкоємців спадщина переходить до держави, яка спадкує згідно з правилами, встановленими для спадкування за законом. Набуття відумерлої спадщини відбувається без необхідності її прийняття і не може мати місце відмова від спадщини (ст. 565 ЦК Італії). За швейцарським цивільним законодавством у разі відсутності спадкоємців, а також позбавлення їх права на спадкування чи при добровільній відмові від спадщини, спадкове майно переходить до кантону, в якому мешкав спадкодавець, або тій комуні, яка буде зазначена в законодавстві того кантону. Держава є спадкоємцем за законом, у зв'язку з чим відбувається спадкове правонаступництво.

Сама ідея спадкування, а особливо спадкування за законом, нерозривно пов'язана зі шлюбно-родинними відносинами. Призначення спадкування полягає в забезпеченні майнових інтересів членів сім'ї спадкодавця, переходу майна після смерті власника до його близьких — дітей, батьків, онуків, інших родичів. Сутність спадкування за законом свого часу досить вдало визначив С. Братусь. Він, зокрема, зауважив, що спадкування за законом базується на припущенні, згідно з яким закон, що встановлює коло спадкоємців, черговість їх закликання до спадкування, розміри спадкових часток, відповідає дійсній волі спадкодавця, який не побажав чи не зміг виразити свою волю інакше — шляхом заповіту [12, 69]. В контексті наведеної позиції важко уявити направленість волі власника на посмертний перехід його майна саме до територіальної громади чи іншого публічного утворення. У такому разі особа напевно б склала заповіт, де визначила вказаних суб'єктів спадкоємцями.

Перехід відумерлого майна не можна розглядати і як випадок спадкування за заповітом, адже саме відсутність заповіту (або визнання його недійсним) є однією з підстав для визнання спадщини відумерлою. Якщо ж територіальна громада є спадкоємцем за заповітом, то ст. 1277 ЦК України не застосовується, і спадкування здійснюється в загальному порядку на підставі положень глави 85 ЦК України, у зв'язку з чим акт прийняття спадщини формалізується шляхом подання нотаріусу заяви про прийняття спадщини.

За таких обставин територіальна громада у досліджуваних відносинах не є спадкоємцем ані за заповітом, ані за законом. І все ж відумерлість спадщини пов'язана з категорією спадкування, адже опосередковує перехід майна власника у зв'язку зі смертю останнього. Крім того, перехід відумерлого майна у власність територіальної громади є особливим випадком цивільного правонаступництва, що має універсальний характер. Правонаступництво у загальному вигляді характеризується тим, що має місце юридична залежність прав та обов'язків правонаступника від прав та обов'язків його правопопередника. До територіальної громади переходить не лише право власності на майно, що належало власнику, а й обов'язок задовольнити вимоги кредиторів спадкодавця, що заявлені відповідно до ст. 1231 ЦК України. Крім того, згідно з п. 15 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» вимоги про відшкодування витрат на утримання, догляд, лікування, поховання спадкодавця, а також витрати на охорону спадкового майна можуть бути пред'явлені й до територіальної громади, яка стала власником спадщини, визнаної судом

відумерлою. Наголосимо на тому, що в порядку відумерлості у власність територіальної громади переходить не конкретна річ, а все майно, що належало спадкодавцеві на момент його смерті, включаючи борги останнього.

Таким чином, правонаступництво є сутністю переходу відумерлого майна. Причому наявність правонаступництва не свідчить про виключно спадковий характер відносин, адже не всяке універсальне правонаступництво є спадковим. Перехід відумерлого майна — лише випадок універсального правонаступництва, його вид.

Перехід майна до територіальної громади в порядку ст. 1277 ЦК України має специфічні ознаки, закономірно зумовлені як участю у приватноправових відносинах суб'єкта публічного права, так і певними правовими підставами, за наявності яких можливе виникнення досліджуваних відносин. Основні з яких зводяться до такого.

1. Відповідно до ст. 1277 ЦК України територіальна громада *зобов'язана* подати заяву до суду про визнання спадщини відумерлою, тобто вжити всіх дій для набуття права власності на таке майно. У відносинах спадкування особа має варіантність поведінки — прийняти спадщину або відмовитися від її прийняття. Прийняття спадщини — це право спадкоємця, яке він реалізує на власний розсуд (ст. 1268 ЦК України). Ніхто не може бути змушений до прийняття спадщини.

2. Законом регулюється *особливий порядок набуття права власності* на спадкове майно територіальною громадою на підставі рішення суду. Примітно, що в такому разі видача нотаріусом свідоцтва про право на спадщину або іншого правовстановлювального документа законом не передбачена. Хоча в окремих випадках нотаріус може виступати учасником таких правовідносин. Так, якщо є підстави

вважати, що спадщина може бути визнана відумерлою, нотаріус повинен повідомити відповідний орган місцевого самоврядування (п. 2.2 глави 9 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України).

У спадкових відносинах спадкоємець звертається до нотаріуса із заявою про прийняття спадщини (якщо на час відкриття спадщини не проживав постійно зі спадкодавцем) та отримує свідоцтво про право на спадщину. За загальним правилом динаміка спадкових правовідносин розвивається у позасудовому порядку.

3. Передбачений *спеціальний строк* для звернення до суду із заявою про визнання спадщини відумерлою — один рік з часу відкриття спадщини — та регламентована певна процедура, передбачена у ЦПК України. Причому заява до суду подається органом місцевого самоврядування не протягом строку, як це встановлено щодо прийняття спадщини у ст. 1270 ЦК України, а *після спливу строку*. Таким чином, строк для подання до суду заяви про відумерлість спадщини не підлягає продовженню, оскільки чітко невідзначений. Фактично це означає, що територіальна громада може звернутися до суду з відповідною заявою і через кілька років після смерті спадкодавця. Основна вимога, що ставиться законом стосовно строку, — сплив одного року з часу відкриття спадщини. За змістом ст. 276 ЦПК України суд відмовляє у прийнятті заяви про визнання спадщини відумерлою, якщо орган місцевого самоврядування подасть заяву до закінчення одного року з часу відкриття спадщини. Таким чином, до відносин, що виникають у зв'язку з визнанням спадщини відумерлою, не підлягає застосуванню ст. 1270 ЦК України, яка визначає строки для прийняття спадщини.

4. Значення інституту відумерлої спадщини полягає в усуненні безхазяйності об'єктів спадкування, збереження їх у цивільному обороті. Суспільству не може бути байдуже, що значне за своєю вартістю майно, наприклад об'єкт нерухомості, втрачає власника, знищується або захоплюється особами, які не мають на нього жодного права. Речі, що не мають власника, можуть становити і небезпеку для суспільства. Йдеться, зокрема, про руйнування об'єктів нерухомості. Крім того, інститут відумерлої спадщини встановлений у законі і з метою захисту прав кредиторів, вимоги яких мають бути задоволені незалежно від наявності чи відсутності спадкоємців, прийняття ними спадщини тощо. Якщо ж спадкове майно не має практично ніякої цінності, то зазвичай право не реагує на його долю. Невипадково в юридичній літературі висловлювалася позиція про недоцільність визнання відумерлою спадщини, що складається з малоцінних речей. Як вказує О. Кожевіна, незначні за вартістю речі (поношений одяг, посуд тощо) можна зарахувати до безхазяйних та допустити їх заволодіння всіма бажаними [13, 10, 20].

На нашу думку, перехід відумерлого майна до територіальної громади спадкуванням не є, а структурне розміщення ст. 1277 ЦК України у книзі 6 викликає певні заперечення. Визнання спадщини відумерлою є однією з підстав набуття права комунальної власності, а відповідна норма має бути розміщена у главі 24 ЦК України «Набуття права власності», адже перехід майна померлого у власність територіальної громади здійснюється за межами спадкових правовідносин. Для з'ясування сутності переходу права власності у досліджуваних правовідносинах принципове значення має не об'єкт (спадщина), а визначен-

ня права, за яким такий перехід здійснюється і тим самим розкриває сутність явища. Спадщина як особливий об'єкт наступництва певною мірою наближає набуття права власності у таких відносинах до спадкування. Є справедливим, що набуття права власності на відумерле майно є самостійною формою посмертного правонаступництва, що не збігається з наступництвом спадковим.

Перехід до територіальної громади відумерлого майна має зовнішню схожість із набуттям права власності на безхазяйну річ. Так, відповідно до ст. 335 ЦК України безхазяйною є річ, яка не має власника або власник якої невідомий. Безхазяйні нерухомі речі беруться на облік органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно, за заявою органу місцевого самоврядування, на території якого вони розміщені. Про взяття безхазяйної нерухомої речі на облік робиться оголошення у друкованих засобах масової інформації. Після спливу одного року з дня взяття на облік безхазяйної нерухомої речі вона за заявою органу, уповноваженого управляти майном відповідної територіальної громади, може бути передана за рішенням суду у комунальну власність.

«Безхазяйна річ» — родове поняття, яким охоплюється чотири інших, тобто видових поняття: речі, від яких власник відмовився (ст. 336 ЦК України), знахідка (ст. 337 ЦК України), бездоглядна домашня тварина (ст. 340 ЦК України), скарб (ст. 343 ЦК України) [14, 123].

Утім, очевидні й відмінності між наведеними вище підставами набуття права власності, що дозволяє зробити висновок про те, що вони, незважаючи на зовнішню схожість, не є тотожними. По-перше, набуття права власності на безхазяйну річ позбавлене правонас-

тупництва, в той час як перехід відумерлої спадщини є особливим видом цивільного правонаступництва, про що йшлося вище. По-друге, безхазяйне майно визначає юридичну долю окремої речі; при переході відумерлої спадщини визначається юридична доля майна загалом, тобто майнових прав та обов'язків, власником яких був спадкодавець та які не припинилися внаслідок смерті (оголошення померлим) останнього. Крім того, до територіальної громади на підставі ст. 1277 ЦК України переходять не лише речові права, а й зобов'язання, учасником яких був спадкодавець. На підставі набуття права власності на безхазяйну річ до нового власника переходять виключно речові права на річ. По-третє, для набуття права власності на безхазяйну річ встановлені різноманітні підстави, і, навпаки, для визнання майна відумерлим у ст. 1277 ЦК України міститься вичерпний перелік підстав — відсутність спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття.

Додамо до цього, що зміст ст. 335 ЦК України імперативно не покладає на орган місцевого самоврядування обов'язку звертатися до органу, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно, із заявою про взяття на облік безхазяйної нерухомої речі. Щодо відумерлої спадщини орган місцевого самоврядування зобов'язаний подати до суду заяву про визнання спадщини відумерлою.

Отже, проведене нами дослідження дозволяє зробити такі висновки. Відносини, що виникають у зв'язку із визнанням спадщини відумерлою, за своєю правовою природою не є спадкуванням. Відумерлість спадщини — одна з підстав набуття права комунальної власності, а перехід відумерлого майна до територіальної громади являє собою випадок

універсального наступництва, у зв'язку з чим висловлюється позиція про доцільність структурного розміщення відповідної норми у главі 24 ЦК України.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Черепашин Б. Б. Труды по гражданскому праву. — М., 2001. — 479 с.
2. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : моногр. — 2-ге вид. — К., 2007. — 288 с.
3. Баранник Н. М., Синельник А. П. Наследство. Наследники. Наследование : учеб.-практ. пособие. — 2-е изд., перераб. и доп. — Х., 2005. — 216 с.
4. Музика Л. А. Проблемы права коммунальной собственности в Украине : моногр. — К., 2006. — 228 с.
5. Антимонов Б. С., Граве К. А. Советское наследственное право. — М., 1955. — 264 с.
6. Мейер Д. И. Русское гражданское право : в 2 ч. — 2-е изд., испр. — М., 2000. — 831 с. (по испр. и доп. 8-му изд., 1902).
7. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. — М., 2003. — Ч. 2 : Права семейственные, наследственные и завещательные. — 639 с.
8. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко та ін. ; за заг. ред. С. Я. Фурси. — К., 2007. — 1216 с.
9. Печений О. П. Спадкове право. — Х., 2012. — 368 с.
10. Белов В. А. Гражданское право : учеб. — М., 2012. — Т. III : Особенная часть. Абсолютные гражданско-правовые формы. — 1189 с.
11. Хаскельберг Б. Л., Ровный В. В. Переход выморочного наследства к публичному образованию // Наследственное право. — 2012. — № 3. — С. 29–37.
12. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права. — М., 1963. — 196 с.
13. Кожевина Е. В. Наследственное правопреемство : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. — Екатеринбург, 2005. — 23 с.
14. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). — Т. 12 : Спадкове право / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. — Х., 2009. — 544 с.

Кухарев О. Є. Правова природа переходу відумерлої спадщини у власність територіальної громади

Анотація. У статті визначається правова природа відносин, що виникають у зв'язку з визнанням спадщини відумерлою. Виділяються особливості переходу відумерлого майна у власність територіальної громади. Автор доходить висновку, що визнання спадщини відумерлою не є спадкуванням, а територіальну громаду не можна розглядати у цих відносинах як спадкоємця. Відумерлість спадщини являє собою особливий вид універсального правонаступництва. Зазначається, що відумерлість спадщини є однією з підстав набуття права комунальної власності, у зв'язку з чим наголошується на доцільності структурного розміщення відповідної норми у главі 24 ЦК України. Аналізується співвідношення переходу відумерлого майна до публічного утворення та набуття права власності на безхазяйну річ.

Ключові слова: відумерлість спадщини, набуття права власності, правонаступництво, спадкування.

Кухарев А. Е. Правовая природа перехода выморочного наследства в собственность территориальной общины

Аннотация. В статье определяется правовая природа отношений, возникающих в связи с признанием наследства выморочным. Выделяются особенности перехода выморочного имущества в собственность территориальной общины. Автор приходит к выводу, что признание наследства выморочным не является наследованием, а территориальную общину нельзя рассматривать в этих отношениях в качестве наследника. Выморочность наследства представляет собой особый вид универсального правопреемства. Отмечается, что выморочность наследства — это одно из оснований приобретения права коммунальной собственности, в связи с чем указывается на целесообразность структурного размещения соответствующей нормы в главе 24 ГК Украины. Анализируется соотношение перехода выморочного имущества к публичному образованию и приобретения права собственности на бесхозяйную вещь.

Ключевые слова: выморочность наследства, приобретение права собственности, правопреемство, наследование.

Kukhariev O. Legal Nature of Escheated Inheritance Transition to Local Community's Ownership

Annotation. The legal nature of the relations, arising from the conditions of recognizing inheritance as escheated is defined in the article. Peculiar features of escheated property transition in the ownership of the local community are distinguished. Author concludes that the recognition of inheritance as escheated is not an inheritance and territorial community cannot be treated as an heir in these relations. Escheated inheritance is a special kind of universal succession. It is stated that escheated inheritance is one of the grounds to obtain community property right. Therefore, the emphasis is made on the necessity of structural placement of corresponding norm in the Article 24 of the Civil Code of Ukraine. Correlation of escheated property's transition into the public form and acquisition of proprietary rights on ownerless objects is analyzed.

Key words: escheated inheritance, acquisition of proprietary rights, legal succession, inheritance.